

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

НОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

УДК 81'06-81'26-81'373

Ольга Веремчук

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. Дем'янука, м. Рівне

СТИЛІСТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ ЯК ВИЯВ ЗМІНИ СТИЛІСТИЧНОЇ НОРМИ

© Веремчук О., 2010 р.

У статті на матеріалі загальнономовних словників української мови ХХ – початку ХХІ століття проаналізовано процес стилістичної транспозиції технічних терміно-одиниць. Розглянуто проблему неадекватного представлення у кодифікаційних працях реального семантико-стилістичного потенціалу технічних термінів.

Ключові слова: стилістична транспозиція, термін, стилістичний транспозит, мікрозначення, переносне значення, пряме значення, семантична структура слова.

The article deals with the analysis of the technical terms stylistic transposition process on the material of Ukrainian explanatory dictionaries of XX – beginning of the XXI centuries. The author comprehends the problem of inadequate presentation of real semantic and stylistic potential of technical terms in codification works.

Keywords: stylistic transposition, term, stylistic transposit, micromeaning, figurative meaning, direct meaning, semantic structure.

Лінгвальний простір — об'єктивне відображення світу матеріальних речей і абстрактних понять. Мова та суспільство перебувають у діалектичній єдності: їхнє існування є взаємно детермінованим і взаємозалежним. Відомо, що різноманітні поступальні зміни в соціумі спричиняють інноваційні та трансформаційні процеси в мовній системі, передусім лексико-семантичній. Розвиток лексико-семантичного сегмента мовної системи зумовлений не лише процесами появи нових лексем, але й специфікою перерозподілу вже наявних у мові лексичних одиниць. Особливою активністю відзначається процес стилістичної транспозиції термінологічних одиниць, під час якого відбувається міграція термінів із певних терміносистем до сфери загально-вживаної лексики.

У сучасному мовознавстві розглянуто окремі аспекти згаданого процесу (Н. Непийвода, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Л. Струганець, О. Стишов та ін.), однак окреслюється потреба комплексного дослідження зміни стилістичного статусу термінів, зокрема технічних, на основі лексикографічних джерел української літературної мови. Актуальність обраної теми визначається й тим, що активізація роботи над укладанням словників різних типів на паперових та електронних носіях потребує студіювання явища стилістичної транспозиції, засвідченого в національній лексикографії, що сприятиме адекватному відображенню стилістичного статусу технічних термінолексем у кодифікаційних працях. Мета розвідки — проаналізувати особливості процесу стилістичної транспозиції

технічних термінів у кодифікаційній практиці сучасної української мови. Передбачено виконання таких **завдань**: 1) представити лексеми терміносистеми «Техніка», що зазнали стилістичної транспозиції; 2) описати зміни в семантичній структурі стилістично транспонованих технічних термінів; 3) з'ясувати адекватність фіксації у словниках української мови лексичних одиниць технічної семантики.

Для вивчення динаміки змін стилістичного статусу технічних термінів проведено порівняльний аналіз таких кодифікаційних джерел: РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004. Відсутність термінологічної позначки в лексикографічній праці вважаємо констатацією факту переходу терміна до загальнономовного вжитку.

Мобільність науково-технічної термінології виявляється у двох ракурсах, таких як: 1) перехід зі спеціальної сфери вживання до загальнономовного лексичного фонду; 2) розширення семантичної структури похідними мікрозначеннями (далі МК), переносними, прямими, а іноді навіть термінологічними лексико-семантичними варіантами (далі ЛСВ).

Розглянемо сукупність лексичних одиниць, що в проаналізованих словниках були марковані позначкою *техн.* Унаслідок дослідження виокремлено групу технічних термінів, які зазнали стилістичної транспозиції без змін у семантичній структурі. Це слова на позначення: **приладів, пристроїв та деталей** (*паяльник* (РУС-48*) (зірочкою (*) маніфестуємо останню фіксацію термінологічної позначки номена), *мотор* (РУС-48*), *калорифер* (РУС-48*), *мегафон* (РУС-48*), *домкрат* (РУС-79*), *шасі* (РУС-48*), *гайка* (РУС-48*), *шуруп* (РУС-48*), *трос* (РУС-48*); **матеріалів та речовин** (*мазут* (РУС-48*), *ебоніт* (РУС-48*), *віскоза* (РУС-48*), *морилка* (РУС-48*), *оліфа* (РУС-48*), *пластмаса* (РУС-48*); машин (*всюдихід* (РУС-48*), *електровоз* (РУС-48*); **різноманітних понять зі сфери техніки** (*гідроліка* (РУС-79*), *електромережа* (РУС-48*), *кювет* (РУС-48*).

Подані лексеми відзначаються моносемічною структурою. Втім, активно переходять до загальнономовної лексики також терміноодиниці, семантична структура яких складається із двох значень. Наприклад, слово *газифікація* (РУС-48*) має трансформований стилістичний статус двох ЛСВ у СУМі: «1. Перетворення твердого та рідкого палива в горючий газ. 2. Застосування горючого газу як палива в різних галузях народного господарства і в побуті» [СУМ, II, 13]. Лексема *міксер* (РУС-48*) зазнає стилістичної транспозиції в діапазоні РУС-48 / СУМ: «1. Циліндрична або бочкоподібна сталева посудина, в якій приймають рідкий чавун, виплавлений у доменній печі і призначений для дальшої переробки. 2. Прилад для приготування різних сумішей» [СУМ, IV, 735–736]. У ВТСі-2004 спостерігаємо уточнення семантизації другого значення: «2. Прилад для змішування чого-небудь, для збивання кремів, коктейлів і т. ін.» [ВТС-2004, 529]. Варто зауважити, що загальнозрозумілість для мовців саме другого ЛСВ підтверджує зафіксований у словнику стилістичний статус, однак уживання першого значення обмежене спеціальною сферою, тому воно потребує відповідного маркування в словникових реєстрах.

Порівняння тлумачення транспозитів технічної сфери в кодифікаційних працях дає змогу представити стилістичну транспозицію таких термінів, поєднану з ускладненням їхнього семантичного обсягу, яке проходить шляхом виокремлення похідних переносних та прямих значень.

Технічні терміни нечасто ускладнюють семантику лише одним переносним ЛСВ, що є, однак, частотним для термінів інших терміносистем. Виявлено лексеми, переносні значення яких утворені досить давно. Так, слово *двигун* подане ще у РУСі-48 із похідним переносним ЛСВ, що з'являється в результаті переосмислення функційного призначення двигуна — рухати: «1. Машина для перетворення якого-небудь виду енергії на механічну енергію. 2. *перен., рідко.* Те саме, що *рушій*» [СУМ, II, 218].

Частина лексичних одиниць, семантика яких пов'язана з технікою, еволюціонує шляхом утворення кількох похідних прямих значень. Наприклад, слово *трейлер* подано у СУМі із позначкою *техн.*: «*техн.* Тягач із візком-платформою для перевезення великих, громіздких предметів» [СУМ, X, 225]. ВТС-2004 маніфестує ескалацію ЛСВ цього слова: «1. Потужна автомашина, тягач із причепом для перевезення великогабаритних неподільних вантажів. 2. Причіп для перевезення великогабаритних неподільних вантажів. 3. Житловий будинок на колесах, що

причіпляється до автомобіля» [ВТС-2004, 1264]. Очевидно, що нові значення утворюються для конкретизації: 1) тягач із причепом → 2) причіп → 3) будинок, що причіплюється.

Семантична структура технічних термінів може ускладнюватися двома й більше термінологічними значеннями. Наприклад, слово *диспетчер* марковане у РУСі-48 з.-д., *тех.* СУМ представляє змінені стилістичні параметри лексеми: «Той, хто регулює рух транспорту або хід роботи на підприємстві з одного центрального пункту» [СУМ, II, 286]. ВТС-2004 подає два термінологічні ЛСВ: «2. *спец.* Програма управління розподілом ресурсів. 3. *спорт.* Гравець, який організує дії своєї команди, веде гру» [ВТС-2004, 234]. Первинною для цих двох значень є сема «регулює» першого ЛСВ. Вона трансформується в сему «управління» другого значення та сему «який організує» третього похідного ЛСВ.

Аналіз семантико-стилістичного потенціалу науково-технічних термінів за кодифікаційними приписами української мови дав змогу виокремити стилістичні транспозити (далі СТ), що еволюціонують шляхом утворення комплексу прямих та переносних ЛСВ. Зокрема, термін *генератор* мігрує до загального вжитку в діапазоні РУС-48 / СУМ: «1. Машина для перетворення механічної енергії в електричну. 2. Апарат для вироблення, утворення чого-небудь. 3. Те саме, що газогенератор» [СУМ, II, 50]. На сучасному етапі в суспільній комунікації є частотним переносне значення цієї лексеми, що подано у ВТСі-2004: «*перен.* Про того, хто постійно висуває, пропонує, винаходить, придумує що-небудь» [ВТС-2004, 177]. Активно послуговуються мовці фразеологізмом, що утворений на основі зазначеного переносного ЛСВ, — «генератор ідей».

На підставі дослідження реєстрів словників української мови встановлено сукупність технічних СТ, що розширили свою семантичну структуру похідними МК та окремими ЛСВ. Технічні терміни виявляють низьку частотність ускладнення семантичної структури лише МК. Як правило, терміни сфери «Техніка» репрезентують модель розгалуження семантики, що передбачає наявність переносного чи прямого значення та МК. Такою є схема розвитку семантики лексеми *стопор*: зміна термінологічного статусу на межі РУС-68 / СУМ і поява похідного значення та МК основного: «1. Пристрій для зупинення або закріплення в певному положенні рухомих частин механізму машини...; // *перен.* Перепона, перешкода у розвитку, перебігу якої-небудь справи, якогось заходу, явища. 2. Механізм для закривання розливного отвору в сталерозливних ковшах» [СУМ, IX, 731].

Певні технічні терміни зазнають поступового ускладнення семантичної структури похідними МК та ЛСВ. Так, СТ *шаблон* (РУС-79*) виокремлює похідне переносне значення в діапазоні РУС-48 / РУС-79, а МК та прямий ЛСВ утворюються на межі РУС-79 / СУМ: «1. Пристрій, за допомогою якого виготовляють однакові розміром, формою і т. ін. деталі та вироби при їх серійному чи масовому виробництві...; // Пристрій для перевірки правильності форми і розмірів готових виробів; калібр. 2. *перен.* Зразок, взятий для наслідування; штамп, банальність. 3. Креслення (у 2 знач.) архітектурної деталі в натуральну величину» [СУМ, XI, 394]. Розвиток семантики цієї лексеми відбувається таким чином: МК першого ЛСВ сформувалось на основі механічного перенесення семи «пристрій»; переносне значення утворилось у результаті метафоричного переосмислення семи первинного ЛСВ «однакові» та через її трансформацію в сему похідного «зразок»; третє пряме значення з'явилося внаслідок переосмислення семи «однакові», що стала підґрунтям для створення корелятивної пари сем похідного ЛСВ «креслення — натуральна величина».

Терміни зі сфери «Техніка» можуть еволюціонувати шляхом запозичення їхніх ЛСВ іншими терміносистемами. Наприклад, слово *шайба* обмежене позначкою *тех.* у РУСі-48. СУМ маніфестує утворення МК та ЛСВ спортивної семантики: «1. Прокладка під гайку або головку гвинта, яка має форму плоского кільця...; // Будь-яка прокладка такої форми. 2. *спорт.* Диск із гуми або пластмаси для гри в хокей» [СУМ, XI, 396]. У випадку утворення МК та під час називання спортивної реалії до уваги береться саме зовнішній вигляд *шайби*. Варто додати, що загальнозрозумілість спортивної терміноодиниці дає підстави констатувати необхідність зняття позначки *спорт.* у наступних кодифікаційних працях.

Окремі лексичні одиниці репрезентують гіперпродуктивність у розвитку семантики. Серед них — лексема *блок*, що позначена в РУСі-48 маркуванням *тех.*, *політ.* СУМ репрезентує три

омонімічні слова. Перше має одне значення: «1. *техн.* Простий механізм для підняття важких предметів, що має форму колеса (на осі) із жолобом, через яке перекинута ланцюг, канат і т. ін.» [СУМ, I, 202]. Друге складається із двох ЛСВ: «1. *техн.* Окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що складається також із окремих елементів або деталей. 2. *буд.* Природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити» [СУМ, I, 202]. Третє містить одне марковане значення: «*політ.* Об'єднання держав, організацій, партій і т. ін.» [СУМ, I, 203]. ВТС-2004 засвідчує подальшу семантичну еволюцію. Перше омонімічне слово залишається незмінним, однак друге поповнюється одразу двома ЛСВ — нейтральним та із позначкою *тех.*: «2. *тех.* Механізм, пристрій з однорідних або різнорідних деталей, елементів, що виконує єдину технічну задачу. 3. Одне або декілька приміщень, будівель якого-небудь єдиного призначення в побутовому, виробничому і т. ін. комплексі» [ВТС-2004, 56]. Третє містить значення, марковане *політ.* (доцільність позначки варто переглянути з огляду на актуальність ЛСВ у соціумі). З'являються ще два омонімічні слова, одне з яких складається із двох нейтральних ЛСВ: «1. Упаковка сигарет, що містить звичайно 10 пачок. 2. Серія однотипних теле- або радіопрограм, переданих одна за одною, або декілька статей, заміток на одну тему, поміщених у газеті» [ВТС-2004, 56], а друге об'єднує прямий ЛСВ та МК спортивної семантики: «Захист, перешкода. // *спорт.* У деяких видах спорту — захисний прийом по відношенню до м'яча або гравця команди супротивника; прийом захисту від удару» [ВТС-2004, 56]. Загалом вивчення семантичної структури лексем *блок* дає підстави стверджувати, що термінологічні значення (із позначками *буд.* та *політ.*) — потребують зняття обмежувального маркування з огляду на загальнозрозумілість для мовців.

На сьогодні актуалізується проблема адекватного відображення стилістико-семантичного обсягу зазначеного пласту лексики в кодифікаційних приписах української мови. Лексичні одиниці зі сфери техніки побутують в усному спілкуванні з новими, некодифікованими в словниках української мови, ЛСВ. Так, слово *розпушувач* марковане позначкою *спец.* у РУСi-48. СУМ репрезентує переорієнтований стилістичний статус: «Пристрій для розпушування чого-небудь» [СУМ, VIII, 786]. Сьогодні мовці використовують ЛСВ «матеріал, речовина, що розпушує», який потребує фіксації в словникових реєстрах. Лексема *пробник* маркована позначками *с.-х.*, *техн.* у РУСi-48. СУМ змінює маркування на *спец.*: «Прилад для взяття проби дослідного матеріалу» [СУМ, VIII, 122]. На сучасному етапі досить актуальним є значення слова «частинка матеріалу, який пробується», що особливо поширене у сфері косметології та збуту косметичних засобів.

Детальне зіставлення словникових реєстрів дало змогу виявити певну неадекватність фіксації стилістичних характеристик технічних термінів. Це слова, що називають деталі (*маховик*), певні поняття (*вихлоп*), процеси та дії (*демонтаж*, *дистиляція*, *форсаж*).

Семантична структура окремих термінів розширилась переносним кодифікованим ЛСВ, а словники все ще маркують первинне значення позначкою *тех.* Наприклад, слово *обтічний* «1. *тех.* Який виявляє найменший опір зустрічному потокові рідини або газу (про форму літака, автомобіля, підводного човна і т. ін.)» виокремлює переносний ЛСВ, що з'являється в результаті метафоризації на межі РУС-48 / СУМ: «2. *перен.*, *розм.* Який нікого не зачіпає; нечіткий, далекий від справи» [СУМ, V, 592]. Загальнозрозумілість для мовців первинного значення дає підстави констатувати його нетермінологічний статус, отже, окреслюється потреба адекватного подання стилістичних характеристик цього ЛСВ у словникових приписах.

Потребують зняття термінологічного маркування технічні терміни, що є похідними від стилістично нейтрального значення. Наприклад, слово *ізолювати* «1. Помістивши окремо, позбавити можливості контакту з іншими (про інфекційних хворих, ув'язнених і т. ін.)...; // Відокремлювати від середовища, позбавляти зв'язку з ким-, чим-небудь; відособлювати» [СУМ, IV, 14] шляхом метафоричного переосмислення утворює технічний термін «2. *техн.* Вкривати провідник, джерело якої-небудь енергії ізоляційним матеріалом» [СУМ, IV, 14]. На сьогодні варто зняти маркування *техн.* похідного ЛСВ з огляду на поширення в неспеціальних контекстах.

Дослідження проблеми адекватної фіксації в лексикографічних джерелах технічних термінів дало змогу виявити лексеми, у яких лише одне значення є термінологічним і представляє сферу «Техніка». Як правило, ці ЛСВ потребують уточнення у словниках своїх стилістичних характеристик.

Зокрема, семантична структура слова *агрегат* містить два термінологічні значення, марковані *техн.* та *гірн.*: «1. *техн.* Кілька різнотипних машин, конструктивно з'єднаних в одне ціле для спільної роботи. 2. *гірн.* Сукупність окремих мінералів, які складають гірську породу» [СУМ, I, 17]. Наголошуємо на потребі фіксації в словниках переорієнтованого стилістичного статусу технічного ЛСВ.

Аналіз фіксації в словникових прескрипціях окремих лексичних одиниць дає можливість стверджувати, що потрібно вилучити термінологічне маркування первинного ЛСВ зі сфери «Техніка». Так, слово *капсула* подане у СУМі із трьома ЛСВ: «1. *техн.* Оболонка з певного матеріалу для зберігання, захисту внутрішнього вмісту чого-небудь. 2. *анат.* Тонка оболонка, що вкриває внутрішні органи або хворобливі утворення в організмі. 3. *фарм.* Обгортка з крохмалю, желатини тощо для разової дози ліків, що мають неприємний запах чи смак» [СУМ, IV, 97]. Запозичення значення технічного терміна галузями «Анатомія» та «Фармацевтика» відбувається на основі перенесення семи «оболонка» із первинного у похідні ЛСВ. У діапазоні СУМ / ВТС-2004 пройшло ускладнення семантичної структури слова ще одним, але уже нетермінологічним значенням, що утворене в результаті метафоричного переосмислення семантики первинного технічного ЛСВ: «4. Відокремлювана частина космічного літального апарату, що досягає поверхні небесного тіла» [ВТС-2004, 415]. Активне вживання в соціумі технічного та фармакологічного значень мотивують припущення про неправомірність їхнього маркування термінологічними позначками в проаналізованих словниках.

Виявлено низку технічних термінів, що маніфестовані словниками як стилістично транспоновані, хоч реальний їхній стан функціонування не дає підстав для такої регламентації. Це слова для позначення **різноманітних приладів та устаткувань** (*пантограф* (РУС-48*), *телетайп* (РУС-48*), *магнето* (РУС-48*), *паккамера* (РУС-48*), *кесон* (РУС-48*), а також **матеріалів і певних речовин** (*олеонафт* (РУС-48*), *газолін* (РУС-48*)).

Окремі лексичні одиниці зазнали розширення семантики похідними нетермінологічними ЛСВ, насправді ж необхідне обмеження позначками і первинного, і похідного значень. Наприклад, термін *саман* (РУС-48*) «Будівельний стіновий матеріал, що являє собою необпалену цеглину, виготовлену з глини з домішкою солом'яної січки, полови, гною та ін. і висушену на сонці; лимпач» [СУМ, VIII, 23] ускладнює семантичну структуру на межі СУМ / ВТС-2004: «2. Солом'яна січка» [ВТС-2004, 1097]. Обидва ЛСВ — первинний та похідний — потребують стилістичного маркування. Аналогічну семантико-стилістичну картину демонструє слово *картер* «Металевий корпус поршневих машин, зубчастих передач і т. ін., у якому розміщені вали, осі тощо» [СУМ, IV, 110]. Похідне пряме значення зі сфери «Техніка» утворюється в діапазоні СУМ / ВТС-2004: «2. Нижня частина двигуна (автомобільного, авіаційного), що захищає шатуни й колінчастий вал від пошкоджень, бруду й пилу» [ВТС-2004, 418]. Уживання первинного та похідного ЛСВ лише у вузькоспеціальних сферах дає підстави маніфестувати у кодифікаційних приписах їхній терміно-логічний статус.

Отже, терміносфера «Техніка» є продуктивною в контексті динаміки процесу стилістичної транспозиції. Поповнення загальномовних ресурсів технічними термінами вирізняється активністю на межі РУС-48 / СУМ. Розгортання семантики технічних транспозитів відбувається на етапі СУМ / ВТС-2004. Для технічних СТ найбільшою мірою властивий такий тип ускладнення семантики, при якому семантична структура технічного терміна розширюється за рахунок комплексу ЛСВ (переносних, прямих чи термінологічних) та МК (переносних чи прямих). Матеріали проведеного дослідження підтверджують гіпотезу про певну неадекватність стану фіксації в загальномовних словниках української мови стилістично транспонованих технічних одиниць їхньому реальному функціонуванню в лінгвосоціумі. З огляду на зазначене тема залишається актуальною та потребує подальших досліджень.

1. РУС-48 — Російсько-український словник / [гол. ред. М. Калинович]. — вид. випр. і доп. — К. : Вид-во АН УРСР, 1955. — 804 с. 2. РУС-79 — Російсько-український словник / [уклад.: Д. Ганич, І. Олійник]. — К. : Рад. шк., 1979. — 1012 с. 3. СУМ — Словник української мови / [І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. — Т. 1–11. — К.: Наук. думка, 1970–1980. 4. ВТС-2004 — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.